

Llys a Llan

*Colofn sy'n crwydro ar hyd
meysydd llên, crefydd a hanes yng
Nghaerdydd a'r Fro*

Yr Athro E. Wyn James

Saunders Lewis a Phenarth, y lle a newidodd hanes Cymru – ddwywaith!

Mae 2025 yn ddeugain mlynedd oddi ar farw Saunders Lewis (1893–1985). Mae hi hefyd yn ganmlwyddiant sefydlu Plaid Cymru, y blaid wleidyddol y bu gan Saunders ran mor amlwg yn ei hanes cynnar. Rhwng popeth, felly, braidd yn anghyfrifol ar ein rhan fyddai peidio â rhoi sylw i hyn yn y golofn hon cyn diwedd 2025, o gofio am gysylltiadau agos Saunders Lewis â dalgylch Y Dinesydd.

Brodor o gyffiniau Lerpwl oedd John Saunders Lewis. Fe'i ganed yn Wallasey ar Benrhyn Cilgwi (Wirral) ar 15 Hydref 1893, lle'r oedd ei dad, Lodwig Lewis (1859–1933) – a ddeuai o ardal Cwm Gwendraeth yn sir Gaerfyrddin – yn weinidog un o gapeli niferus y Methodistiaid Calfinaidd Cymreig ar lannau Mersi.

Ganed Saunders Lewis i deulu a oedd ymhlith 'pendefigion' bywyd diwylliannol a chrefyddol Cymru. Roedd ei fam, Mary Margaret Thomas, a fu farw ar 30 Medi 1900 pan oedd Saunders yn ifanc iawn, yn ferch i Dr Owen Thomas (1821–91), pregethwr o fri ac awdur pwysig. Bu ef am flynyddoedd yn weinidog Eglwys Princes Road y Methodistiaid Calfinaidd Cymreig yn ardal Toxteth yn Lerpwl, eglwys yr oedd ei chapel anferth yn rhyw fath o 'eglwys gadeiriol' i Gymry Lerpwl a'r tu hwnt.

Tyrrai'r Cymry i Lerpwl yng nghyfnod magwraeth Saunders Lewis. Mewn cyfweiliad ag Aneurin Talfan Davies a deledwyd ym mis Mai 1960, dywedodd Saunders ei fod yn 'weddol siŵr fod 'na rywbeth o gwmpas can mil o Gymry Cymraeg yn Lerpwl drwy holl gyfnod 'machgendod i', a bod o leiaf hanner y rheini yn uniaith Gymraeg. Yr oedd, meddai, 'enethod yn dyfod atom ni i'n tŷ ni [...] yn forynion o Sir Fôn a Sir Gaernarfon, yn Gymraesau uniaith Gymraeg, [...] ac yn] mynd yn ôl i Gymru gyda chyn lleied o Saesneg ag y daethon' nhw i Loegr.'

Ond perthynai Saunders i ddau fyd ar lannau Mersi, oherwydd er mai Cymraeg oedd iaith yr aelwyd a'r capel, Saesneg oedd iaith ei addysg, a'r Saesneg a'i llenyddiaeth a aeth â'i fryd yn gynyddol. Ymaelododd ym Mhrifysgol Lerpwl yn 1911 i astudio ar gyfer gradd yn y Saesneg. Ond yn enwedig pan oedd yn filwr ar y Cyfandir yn ystod y Rhyfel Byd Cyntaf, bu newid mawr. Aeth ei fryd fwyfwy i gyfeiriad y Gymraeg, ac yn 1921, fe'i gwelwn yn dod i Gymru ar gyfer ei swydd gyntaf, sef bod yn gyfarwyddwr cynllun a ariennid gan Sefydliad Carnegie i ddatblygu llyfrgelloedd gwledig yn sir Forgannwg.

Bu yn y swydd honno rhwng Gorffennaf 1921 a Medi 1922, gan fyw am y cyfan bron o'r amser yn 10 Hamilton Street, gerllaw Gerddi Sophia yng Nghaerdydd. Yno y cwblhaodd ei ddrama Gymraeg

gyntaf, *Gwaed yr Uchelwyr* (a lwyfannwyd am y tro cyntaf yn Neuadd y Ddinas, Caerdydd, ym mis Mai 1922) ac yno hefyd y dechreuodd ysgrifennu un o'i ddramâu gorau, *Blodeuwedd*.

Cafodd ei benodi'n ddarlithydd yn Adran Gymraeg y Coleg Prifysgol newydd yn Abertawe yn 1922, ond colodd ei swydd yno oherwydd ei ran yn llosgi'r Ysgol Fomio ym Mhenrhyn Llŷn yn 1936. Bu'n byw wedyn o 1938 ymlaen yng nghyffiniau Aberystwyth heb swydd sefydlog, gan ei gynnal ei hun a'i deulu trwy ddysgu, ffermio a newyddiadura, nes iddo gael ei benodi'n ddarlithydd yn Adran y Gymraeg yng Ngholeg y Brifysgol yng Nghaerdydd yn 1951 gan bennaeth yr adran honno, ei gyfaill agos, yr Athro Griffith John Williams (1892–1963).

Dechreuodd ar ei swydd newydd yng Ngholeg Caerdydd yn Ionawr 1952, ac adeg y Pasg y flwyddyn honno aeth i fyw i 158 Westbourne Road ym Mhenarth. Ymddeolodd o'i swydd yn y Brifysgol yn 1957, yr un pryd â'r Athro G. J. Williams, ond parhaodd i fyw yn yr un tŷ ym Mhenarth weddill ei fywyd. Hoffai ef a'i wraig, Margaret, grwydro ar hyd y clogwyni i gyfeiriad Trwyn Larnog. Dyna gefndir ei gerdd fach hyfryd 'Lavernock', a gyhoeddwyd ym mis Mehefin 1953; a bu ei ardd ym Mhenarth yn ysbrydoliaeth i rai o'i gerddi eraill.

Bu farw Saunders Lewis yn Ysbyty'r Santes Gwenfrewi (*St Winefride*) ym Mhontcanna ar 1 Medi 1985. Cynhaliwyd ei offeren angladdol yn Eglwys Gadeiriol Metropolitan Dewi Sant yn Heol Siarl yng nghanol Caerdydd, ac fe'i claddwyd ym Mynwent Penarth. Cludwyd ei arch gan Meredydd Evans, R. Geraint Gruffydd, Dafydd Iwan a Dafydd Wigley, rhai o arweinwyr amlwg y mudiad cenedlaethol a'r bywyd diwylliannol Cymraeg – a'r union ddewis hwnnw'n ddiddorol ac yn arwyddocaol.

Fel yr awgrymwyd eisoes, roedd cyfnod y Rhyfel Byd Cyntaf yn drobwynt mawr yn hanes Saunders Lewis. Cyn hynny, byddai'n iawn ei ystyried yn hedonydd rhamantaidd ac yn fwy o Sais nag o Gymro ar lawer ystyr. Dywed amdano ei hun tua dechrau ei gyfnod yn fyfyrwr ym Mhrifysgol Lerpwl mai 'fy unig uchelgaïs oedd ennill rhan a lle yn llenyddiaeth Saesneg'. Nid oedd Cymru'n ddim iddo bryd hynny, meddai.

Tua'r adeg honno y dywedodd ei dad wrtho, "Drychwch chi, Saunders, ddaw dim byd ohonoch chi nes dowch chi 'nôl at eich gwreiddiau.' A dyna'n union a welwn yn digwydd iddo yn ystod ail ddegawd yr 20fed ganrif, oherwydd yn y cyfnod hwnnw, yn enwedig dan ddylanwad rhai awduron Gwyddelig a Ffrengig, ei ddarpar-wraig Margaret Gilcriest (a briododd yn 1924), a chofiant T. Gwynn Jones i Emrys ap Iwan, daeth yn genedlaetholwr Cymreig a oedd bellach am ysgrifennu yn y Gymraeg ac 'ennill rhan a lle' yn y diwylliant Cymraeg.

Yn yr un cyfnod, cofleidiodd Gatholigiaeth – er na ddaeth yn ffurfiol yn aelod o Eglwys Rufain tan Chwefror 1932. Dywedodd ei gyfaill, y llenor D. J. Williams, un o'r rhai a garcharwyd am naw mis gyda Saunders Lewis am losgi'r Ysgol Fomio, ei bod yn ymddangos fod tröedigaeth Saunders at genedlaetholdeb Cymreig ac at Gatholigiaeth wedi digwydd yn gyfredol. Ac un peth sy'n drawiadol am Saunders Lewis yw cysonder y weledigaeth Gristnogol Gymreig sy'n gyrru ei feddwl a'i waith weddill ei fywyd.

Roedd cofleidio Catholigiaeth yn rhan o'r 'dod yn ôl at ei wreiddiau' yn hanes Saunders Lewis. Er mor rhyfedd yw gosodiad o'r fath ar un olwg, oherwydd y gwahaniaethau pwysfawr rhwng Catholigiaeth a Methodistiaeth Galfinaidd, rhaid cofio fod diwinyddiaeth ryddfrydol ar dwf sylweddol yn enwad y Methodistiaid Calfinaidd Cymreig yn nechrau'r 20fed ganrif. Roedd y ddiwinyddiaeth honno yn bwrw amheuaeth ar rai o hanfodion y ffydd Gristnogol uniongred a hanesyddol, megis Duwdod Iesu Grist a'i atgyfodiad corfforol. Nid yw'n syndod, felly, weld Saunders Lewis yn cael ei ddenu at ffurf ar Gristnogaeth a oedd yn nes at yr hyn a arddelai sylfaenwyr enwad y Methodistiaid Calfinaidd na'r rhyddfrydiaeth a oedd ar gynnydd yn yr enwad hwnnw ar y pryd.

Ysbrydolwyd ei nofel *Merch Gwern Hywel* (1964) gan hanes carwriaeth ei hen nain a'i hen daid

Methodistaidd ar ddechrau'r 19eg ganrif, a diddorol ei weld mewn llythyr ychydig cyn cyhoeddi'r nofel yn dweud y byddai pobl yn meddwl o'i darllen ei fod wedi dychwelyd at y Methodistiaid. 'Nid dyna'r gwir', meddai; 'Nes i'r gwir ydy nad ydwyf i erioed wedi eu gadael.' Ac yn sicr, rhwydd fyddai dychmygu ei hynafiaid yn enwad y Methodistiaid Calfinaidd yn amenio'n frwd sylw fel hwn gan Saunders yn ei 'Lythyr Ynghylch Catholigiaeth' yng nghylchgrawn *Y Llenor* yn 1927:

Arbenigrwydd Cristnogaeth erioed a fu rhoi bri neilltuol ar bechod; codi pechod i'r fath ogoniant a phwysigrwydd fel yr oedd yn rhaid i Grist fod yn neb llai na Duw, a hwnnw'n marw fel dyn er mwyn diorseddu pechod.

Byrdwn cyson gan Saunders Lewis o gyfnod ei dröedigaeth ymlaen oedd mai problem *ysbrydol* yw problem waelodol Cymru ac mai adfywiad ysbrydol, i'w deffro o'i materoliaeth, yw'r unig wir ateb i'w phroblemau. Ac yn y cyd-destun hwnnw, mae'n arwyddocaol ei weld yn hawlio mai Diwygiad Methodistiaid y 18fed ganrif 'a ailgreodd genedl Cymru' a bod hanes yr adfywiad ysbrydol hwnnw yn 'stori aileni cenedl'. Nid rhyfedd, felly, yw gweld Saunders Lewis yn rhoi llawer o sylw i fawrion Methodistiaid fel Williams Pantycelyn ac Ann Griffiths.

(I'w barhau)